

ЕТНОЛОГІЧНА СКЛАДОВА СУЧАСНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

Володимир СКЛЯР

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії науки і техніки
Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*

Доля українознавців у ХХ ст. була такою ж трагічною, як і доля всього українства. Як система наукових знань українознавство з'явилося на рубежі ХІХ–ХХ ст. з виникненням перших українських наукових установ, зокрема Наукового товариства імені Тараса Шевченка та діяльністю М.С. Грушевського. Особливо активно розвивалося українознавство в добу українського національного відродження 20-х років ХХ ст., що пов'язано з діяльністю Всеукраїнської академії наук. Починаючи з 30-х років ХХ ст., українознавчі студії були припинені радянським тоталітарним режимом (фактично російською окупаційною владою, бо СРСР був лише різновидом Російської імперії), українознавці зазнали репресій, наукові інституції були знищені, а доробок українських учених – заборонений. Українознавча наука вільно розвивалася лише українською еміграцією як у міжвоєнний період (Чехословаччина, Франція, Німеччина, Польща), так і особливо після Другої світової війни (США, Канада, Німеччина, Франція), коли з'явилася перша «Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубійовича [1].

Відродження державної незалежності України сприяло відновленню українознавства, фактично знищеного та забороненого за радянських часів. За роки незалежності українознавство в Україні отримало нове теоретико-методологічне, тематичне та інституційне

наповнення. Плідно діють спеціалізовані українознавчі установи: Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Українознавча проблематика посідає чільне місце у наукових студіях академічних установ та вищої школи України.

Фундаментальний доробок теоретико-методологічних засад сучасного українознавства належить Я. Калакурі. У його останніх монографіях узагальнено досягнення українознавчої науки минулого та сьогодення [2]. Активно проводили та розвивають нині українознавчі студії, досить різноманітні за тематикою, українські учені: В. Балусок, В. Баран, В.Борисенко, А. Зінченко, В. Капелюшний, П. Кононенко, В. Крисаченко, Л.Масенко, М. Обушний, Г. Півторак, В. Піскун, А. Погрібний, С. Сегеда, В.Сергійчук, Г. Скрипник, О. Ткаченко, В. Шендеровський, а також багато інших співробітників Науково-дослідного інституту українознавства МОН України та Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, інститутів НАН України та українських університетів.

Опираючись на ідеї фундаторів українознавства та сучасних українознавців, варто запропонувати таке визначення: українознавство – інтегральна наука, що

органічно поєднує усі наукові знання про Україну та українство. Українознавство систематизує досягнення усіх спеціальних українознавчих студій та забезпечує цілісність у науковому відтворенні українства як унікального соціокультурного феномену у часі та просторі. За своїм змістом, структурою та методологією українознавство, безперечно, належить до міжгалузевих (полідисциплінарних) досліджень.

Наукове дослідження українства вимагає об'єднання зусиль усієї української соціогуманітаристики, використання інтеграційних, полідисциплінарних підходів. Українознавчі студії перебувають у центрі уваги істориків, етнологів, соціологів, демографів, мовознавців, географів, політологів, філософів, культурологів, психологів, правознавців.

Визначальною ознакою українства є усвідомлення ним власної ідентичності, єдності та самодостатності в мовному, культурному та ментальному вимірах, а також розуміння відмінностей від інших, чужих, етносів. Тобто усвідомлення власної органічної цілісності, неповторності та самодостатності, взаємозв'язку всіх поколінь українства. Незважаючи на перервність українського державотворення, втрати власної еліти, етноцид та геноцид, кожне нове покоління українства народжувало нову еліту, продовжувало боротися за власну державність, за звільнення з-під влади країн-окупантів. Попри несприятливі умови бездержавності, зберігалася також і тяглість етнокультурних традицій українства. У поетичній творчості Великого Кобзаря знайшли відображення найважливіші аспекти формування української ідентичності з точки зору сучасного українознавства. Насамперед

Тарас Шевченко окреслив єдність українства у часі і просторі, показав взаємозв'язок пройдешнього, сучасного та майбутнього поколінь не лише своїм творчим доробком у цілому, але й у назві одного зі знакових поетичних творів «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє» [3].

Геополітичний простір України – це терени, на яких сформувалося та існує нині українство. Попри зміни меж української етнічної території, сучасна Україна включає переважну більшість українських етнічних земель. Український простір охоплює не лише материкову Україну (територію сучасної Української держави), але й українські етнічні землі, які залишилися у складі сусідніх країн. Державний кордон сучасної України не збігається з межами української етнічної території, яка була на початку ХХ ст., де тоді українці домінували за чисельністю.

Майже третина площі тодішніх українських етнічних земель залишилася за межами сучасного державного кордону України. Це фактично втрачені українські етнічні землі: у Румунії – Подунав'я, Південна Буковина та Східне Закарпаття; у Молдові – Придністров'я; у Словаччині – Західне Закарпаття (Пряшівщина); у Польщі – Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшшя; у Білорусі – Берестейщина. Найбільше за площею українських етнічних земель (близько 150 тис. кв. км) опинилося у складі Російської Федерації – Північна Сіверщина (Стародубщина), Північна Слобожанщина, Західна Донщина та Кубань. Україна не претендує на повернення своїх колишніх етнічних земель, але й відкидає будь-які претензії з боку сусідніх держав на свою територію.

Безперечно, до українського простору належить і українська діаспора, що виникла у результаті чотирьох хвиль міграції (з кінця XIX – до початку XXI ст.). Доля розкидала українців на просторах Євразії, Америки та Австралії.

Одним із важливих напрямів українознавчих досліджень є етнологія. Термін «етнологія», як і термін «українознавство», був заборонений радянським режимом, починаючи з 30-х років XX ст. Етнологічні наукові інституції було розгромлено, а етнологію перетворено на «радянську етнографію», головним завданням якої стало вивчення «нового радянського побуту» та радянської псевдообрядовості. Тому перед сучасною українською етнологією постають нові завдання, пов'язані зі всебічним дослідженням українського етносу, української ідентичності. Головним завданням етнології є не лише вивчення традиційної української культури, але й дослідження етномовних процесів в Україні як у минулому, так і в сьогоденні. Важливе значення для дослідження етномовної проблематики має аналіз статистичних матеріалів переписів населення.

Сучасна Україна є не лише посттоталітарною, але й постколоніальною країною. На етномовну ідентичність населення сучасної України інерційний вплив продовжують мати етнічні процеси попередньої доби бездержавності. Нинішня етномовна ситуація в Україні є безпосереднім результатом 300-літньої колоніальної політики Російської імперії, у тому числі й СРСР, спрямованої на поглинання України та українства шляхом його асиміляції.

Головним результатом цих процесів в Україні, насамперед в урбаністичному середовищі, стала деукраїнізація. Її

безпосереднім проявом було зменшення питомої ваги українців та україномовних серед усього населення. Навпаки, рівень частки росіян та російськомовного населення невинно зростає. Такі зміни стали безпосереднім результатом становища українців в Україні за радянської доби як масового етносу (підпорядкованої більшості), а росіян – як домінантної меншості. За визначенням американського науковця Р. Скемергона, домінантне становище в суспільстві може займати як більшість, так і меншість. В умовах бездержавності домінантною може бути «група меншості», більшість займає підпорядковане становище, тобто є «масовим етносом» [4, с. 456].

Масовий етнос (підпорядкована більшість) – чисельно найбільший, але підпорядкований етнос в умовах відсутності власної державності. За своїм статусом масовий етнос не відрізняється від меншин і зазнає мовної та етнічної асиміляції з боку домінантної меншості. Масовий етнос щодо його загальної чисельності значно менше представлений на верхніх щаблях суспільної піраміди. Підпорядкована більшість, порівняно з домінантною меншістю, має нижчий рівень зосередження у великих містах, адміністративних, промислових та науково-освітніх центрах. Для масового етносу характерна вища демографічна потужність, але нижча комунікативна, порівняно з домінантною меншістю.

Домінантна меншість – чисельно менший, але політично домінантний етнос. В умовах бездержавності домінантна меншість виконує функції етнічної більшості, перетворюючи останню на підпорядковану більшість (масовий етнос). Домінантна меншість зосереджується переважно у великих

містах, адміністративних, промислових та науково-освітніх центрах, має непропорційно велике щодо своєї загальної чисельності представництво на верхніх щаблях суспільної піраміди. Домінантна меншість має нижчу демографічну потужність, але вищу комунікативну, порівняно з підпорядкованою більшістю.

Тобто в добу бездержавності України на зміни етнічного складу та мовної структури її населення впливали не лише природний приріст чисельності українців та росіян, а передусім міграції та процеси мовної й етнічної асиміляції. Радянська міграційна політика «обміну кадрів» призвела до масового переселення українців за межі України, насамперед у кліматично несприятливі північні та східні регіони Російської Федерації, де вони внаслідок етнічної асиміляції вже в другому поколінні перетворювалися на росіян не лише в Росії, але й у інших союзних республіках. Навпаки, на територію України, насамперед до міст, масово переселялися росіяни. Особливо активно зростала їхня чисельність у Донбасі та в Криму, на півострові за 1959–1989 рр. вона навіть подвоїлася. Понад половина росіян в Україні зосереджувалася в Криму, Донецькій області, що більше, ніж у інших 22-х областях та Києві разом узятих.

Фактично реалізувався принцип «Хай живе росіянин в Україні, а українець – на Сахаліні». Тому не випадково чисельність росіян у самій Російській Федерації за 1926–1989 рр. менш ніж подвоїлася, а в Україні зросла майже вчетверо – з 2,9 млн. осіб до 11,3 млн. осіб. А найбільша частка українців у 1989 р. спостерігалася серед усього населення Мурманської, Тюменської, Магаданської областей та АР Комі.

Окрім росіян, до України мігрували представники етносів союзних республік та автономій, які в умовах дисперсного розселення зазнавали не природної мовної та етнічної українізації, а російщення. Визначальною ознакою домінантності етносу, природно – більшості, неприродно (штучно) – меншості, є низький рівень розповсюдження двомовності. Для домінантного етносу вона зайва. Двомовність характерна для етнічних меншин та підпорядкованої більшості (масового етносу).

Головним засобом знищення української ідентичності стала імперська політика Росії, яка прикривалася гаслами про «братерство», твердженням, що українці та росіяни є одним етносом. Ця міфологема ще царських часів активно пропагується нині В. Путіним з єдиною метою – заперечити можливість власного українського державотворення, ствердити національну неповноцінність та меншовартість українства. Для чого одному народу мати дві держави? Українцям фактично пропонують відмовитися від власної ідентичності та розчинитися в «Русском мире».

І така політика проводилася царською Росією, СРСР та нинішньою Російською Федерацією, яка розширює межі «Русского мира» за рахунок територіальної цілісності України шляхом військової агресії в Криму та Донбасі. Російська імперія відкрито забороняла українську мову, що викликало спротив. Більшовицька Росія, знищивши українську державність (УНР), нав'язувала українству ідею, що УРСР є українською державою у складі СРСР. Тобто імітували українську державу, щоб прикрити «братерством» окупаційний характер російської влади в Україні.

«Братерство» не може бути однобічним. Якби українці, білоруси та росіяни справді були «братніми народами» (теза радянської пропаганди) чи «єдиним народом» (міфологема царської та сучасної Росії), то українці вільно володіли б не лише російською, але й білоруською мовами, білоруси, відповідно, не лише російською, але й українською мовами. Та й росіяни тоді б вільно спілкувалися українською та білоруською мовами. «Двомовними» ж є лише українці та білоруси, а не росіяни. Зросійщення українців та білорусів не є проявом міфічного «братерства», а стало результатом багатовікової імперської політики Росії, спрямованої на їхню насильницьку асиміляцію.

Етнос лише тоді вільно розвивається, коли усвідомлює внутрішню єдність та відмінності від інших етносів. Радянський режим свідомо руйнував внутрішню єдність українства, протиставляючи західних українців («бандерівців») східним (правильним українцям, «хохлам»). З іншого боку, нав'язувалася ідея щодо українців та росіян як єдиного «радянського народу». Прихована за шатами «братерства» імперська політика виявилася найбільш ефективним засобом знищення української ідентичності.

Щоб прискорити асиміляцію всього етносу, колонізатор намагається асимілювати його еліту та знищити чи ізолювати непокірних. Так, ще наприкінці XVIII ст. козацька еліта перетворилася на російських дворян, а Гетьманщина стала «Малоросією». Ще більших втрат українство зазнало у XX ст.: розстріляне відродження, голодомор 1932–1933 рр. Відбувалося навіть свідоме російщення української мови. З метою зближення її з російською проводилися так звані

реформи української мови 1933, 1946 та 1960 років, які фактично стали проявом етноциду. Не випадково перші дві реформи збіглися в часі з голодоморами – геноцидом українства.

Для прискорення асиміляції українства імперська Росія використовувала засіб дискредитації в очах українського загалу української національної еліти, яка боролася за незалежність України. Тому супротивників імперії у XIX ст. і на початку XX ст. називали «мазепинцями», у тому числі і Тараса Шевченка, у період між Першою та Другою світовими війнами – «петлюрівцями», а в повоєнний час і донині – «бандерівцями».

Українська державність на початку XX ст. тривала недовго і була знищена в результаті агресії з боку більшовицької Росії за три роки війни. Державність латишів, литовців та естонців знищена була СРСР протягом декількох днів. Однак 20 років незалежності балтійських етносів сприяли ствердженню їхньої власної ідентичності. На відміну від латишів, литовців та естонців, переважна більшість українців до 1991 р. усвідомлювали, що їхні землі окуповані Росією (СРСР). Російська держава формувала власну імперську ідентичність, свідомо обмежувала і навіть нищила власну ідентичність поневолених етносів, у тому числі українства.

Становище росіян як домінантної меншості в Україні в добу бездержавності сприяло широкому розгортанню процесів мовної та етнічної асиміляції українців на власних етнічних землях. За визначенням сучасного українського мовознавця Л. Масенка, в умовах бездержавності України російська мова стала для українців мовою пристосування, а рідна українська – мовою спротиву [5, с. 134].

На відміну від країн Балтії, де зміни етнічного складу та мовної структури населення стали результатом масового заселення цих країн росіянами та зросійщеними за мовою представниками інших етносів, в Україні за радянських часів ефективним засобом стало поєднання масових міграцій з асиміляційними процесами в середовищі українців, що найбільш активно відбувалося в містах, незважаючи на перевагу за чисельністю українців серед усього населення.

Аналіз статистичних матеріалів переписів населення України 1989 р. та 2001 р. переконливо доводить, що інерційний вплив етномовних процесів радянської доби полягає насамперед у тому, що українська мова залишається мовою неповного поширення в усіх вимірах: територіальному, поселенському, соціальному, віковому, як наслідок цього – і в етнічному (в межах українців) та міжетнічному (мова міжетнічних взаємин). У поселенському вимірі неповнота її використання виявляється в зросійщенні урбаністичного мовного середовища українців, насамперед великих міст. Регіональна специфіка поширеності української мови свідчить про неповне її територіальне використання на Півдні та Сході, а також у великих містах центральних областей при збереженні україномовного середовища в західних та в сільській місцевості інших областей, крім Криму й частково Донбасу. На основі аналізу статистичних даних виявлено таку тенденцію: обмеження функціонування української мови в соціальному вимірі полягає насамперед у нерівномірному розподілі україномовних за рівнем освіти: чим вищим був рівень освіти, тим більшим виявлявся рівень мовної асиміляції (зросійщення)

українців. Найбільше асимільовані за мовою українці, які мали повну вищу освіту, а найменше асимільовані ті, які мали початкову освіту.

Відірваність значної частини українців від української мови та культури, особливо осіб із вищою освітою, деформує соціальну структуру українства, руйнує стабільність його мовного середовища, негативно впливає на формування національної ідентичності всього українського загалу. Збереження домінування російськомовних на верхніх щаблях суспільної піраміди в містах зумовлює продовження російщення урбаністичного середовища південних та східних областей. Перевага за чисельністю російськомовного населення у великих містах, передусім в обласних центрах високоурбанізованих областей, забезпечує їхнє домінування загалом у Південно-Східній Україні. Це і є безпосереднім наслідком доби бездержавності.

Їхня сутність полягає насамперед у тому, що росіяни разом зі зросійщеними за мовою українцями та представниками інших етносів, залишаючись у меншості у загальній чисельності населення, складають більшість на верхніх щаблях суспільної піраміди, у т. ч. й серед осіб із вищою освітою, за винятком західних областей. Україномовні становлять лише частину творчої, освітянської та наукової інтелігенції, однак фактично опинилися в меншості серед українського політикуму та в адміністративному апараті і майже зовсім не представлені серед фінансово-промислових груп.

На відміну від України, демократичні сили країн Балтії у 1991 р. усунули від влади компартійну номенклатуру, колоніальну за своєю природою, також ними проведено люстрацію та виявлено

агентуру КДБ, мігранти, не лояльні до нових держав, не отримали громадянства. Нові демократичні уряди взяли курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, проводили цілеспрямовану державну політику щодо подолання наслідків колоніального та тоталітарного минулого. В Україні при владі залишилася колишня компартійна адміністрація, за допомогою якої в умовах грабіжницької приватизації було створено потужні фінансово-промислові олігархічні клани, для яких Україна значною мірою – лише територія, на якій вони отримують для себе прибутки. Переважна більшість їхніх представників мають російсько-радянську ментальність і мало схожі на справді українську національну еліту.

З боку значної частини такої псевдоеліти, яка лише за назвою є українською, спостерігається в кращому випадку байдужість до української мови й українських цінностей, не є рідкістю випадки ворожості у формі прикритої чи замаскованої українофобії. Природу цього явища розкрила І.Кресіна: «Деякі росіяни – громадяни України суб'єктивно заперечують свою об'єктивну приналежність до української нації, не ідентифікують себе з нею, у них спотворені уявлення про етнічну та національну спільноти та відповідно свідомість..., бо національне суб'єктивно пов'язується з іншою нацією-державою – Росією» [6, с.111]. На жаль, це явище має масовий характер і стосується також значної частини зросійщених українців, які насправді є росіянами за мовою та самосвідомістю. Особливо багато таких залишається у Криму та Донбасі, з чого і скористалося кремлівське керівництво, окупувавши Крим та спробувавши створити міфічну «Новоросію».

Соціальний статус та ресурсний потенціал україномовних та російськомовних у незалежній Україні істотно різняться, і не на користь перших. Тому й за роки незалежності українська мова, здобувши формально статус державної, фактично нею так і не стала. Хоча чинна правова база, що визначає державний статус української мови, цілком достатня для забезпечення його реалізації. Головна причина гальмування цих процесів полягає у відсутності політичної волі державного керівництва та активній протидії як усередині України, так і ззовні, з боку керівництва Російської Федерації, яка створила на теренах України потужну мережу свого впливу, у тому числі і на органи державної влади, включаючи і безпекові, а також проросійські партії, громадські та релігійні організації.

Зміни етномовної структури населення України в добу бездержавності відбулися не внаслідок природних етнічних процесів, а стали безпосереднім результатом довготривалої й цілеспрямованої політики царського, а пізніше радянського режиму. Тому й подолання цих наслідків не відбудеться «само по собі», а стане результатом цілеспрямованої державної політики, що повинна проводити справді українська національна еліта за свідомої підтримки української спільноти. А без української національно свідомої еліти, як загальнонаціональної, так і регіональної, неможлива розбудова незалежної України. Як переконливо свідчить історичний досвід більшості країн Центральної та Східної Європи (колишніх бездержавних етносів), визначає престиж власної держави та престиж державної мови серед загалу, формує власну ідентичність у цілому насамперед національна еліта. Агресія Росії, окупація

нею Криму та частини Донбасу ще раз переконливо засвідчує, що і нинішня кремлівська влада продовжує проводити традиційну імперіалістичну політику, прикриваючись ідеями «Русского мира», де немає місця незалежній Україні. Тому консолідація українського загалу в боротьбі за незалежну Україну, інтеграція її до євроатлантичних структур є нагальним завданням сучасної еліти, яка українською має бути не лише за назвою.

Отже, етнологічні студії посідають надзвичайно важливе місце у сучасному українознавстві. Дослідження української ідентичності минулого та сьогодення сприяють усвідомленню єдності всього українства в часі і просторі, сприяють розбудові незалежної демократичної України. Варто підкреслити також, що назріла нагальна потреба запровадження українознавства як окремого курсу до навчального процесу не лише у середню, але й у вищу школу України. Наука та освіта сучасної України повинні активно впливати на формування української ідентичності молодій генерації українства та сприяти подоланню інерційних впливів доби бездержавності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Наук. т-во ім. Т.Г. Шевченка; Під голов. ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. – Нью-Йорк: Мол. життя, 1946. – Т. 1, ч. 2. – 1949. – 800 с.
2. Калакура Я.С. Історичні засади українознавства / Ярослав Калакура. – К.: НДІ українознавства МОН України, 2007. – 380 с.; Калакура Я.С. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Ярослав Калакура. – К.; Т.: Джура, 2012. – 291 с.
3. Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Т.Г. Шевченко // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1. – С. 250 – 255.
4. Скемергон Р. Етнічність і меншини / Р. Скемергон // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 455–457.
5. Масенко Л.Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 163 с.
6. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 389 с.